

EYÜP SULTAN SİLÜETİNDE İVAZ EFENDİ CAMİİ

Prof. Dr. Gönül Cantay

Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi öğretim üyesidir. Türk Sanatının geneli içinde Türkiye Cumhuriyeti sınırlarının tayin ettiği alanda, menzil yolları üzerindeki kervansaraylar, külliye ve bu yapıların çekirdek oluşturduğu şehirler (yerleşmeler) konusunda yaptığı araştırma, uygulama ve çalışmalar bulunmaktadır. Ayrıca Anadolu Türk Mimarisi içinde tıp medrese ve darüüşşifaları ile ilgili araştırma, inceleme ve yayınlarıyla tanınmaktadır. Günümüzde de bu çalışmalarını yoğun bir biçimde sürdüren Gönül Cantay, Edirne Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nda görev yapmıştır. Halen Trakya ve Çanakkale bölgesi ile ilgili konularda araştırmalar yapmaktadır. Yazarın bilimsel bildiri, makale, araştırma yazıları ve yayınlanmış kitapları bulunmaktadır..

Eyüp'ün biraz güneyine düşen ve surların iç tarafındaki, Eğrikapı ile Haliç surları arasındaki, Ayvansaray Sementi, İstanbul'un Türk tarihi bütünlüğünde Eyüp'le daima bağlantılı olmuştur. Günümüzde de bu oluşum sürmektedir.

Roma Şehri

Ayvansaray Sementi, geçmişte İstanbul'un Tarihi yarımadasının ilk surlarının dışında ayrı bir yerleşimdi. M.S. V. Yüzyıl başlarında gözden geçirilerek yazılımı gerçekleştirilen ve İstanbul'u 14 Bölgeye ayırarak mahallelerini tanımlayan kaynağa göre⁽¹⁾; bir Roma kentinin bütün mimari yapılarının bulunduğu anlaşılan bu yer mabed, saray, meydan çeşmesi (nymphaeum), hamam, tiyatro, oyun yeri (ludarium) ve iki yan direkli caddesi ile evleri bulunan bir yerleşimdi. Bütün bu mimari varlıkların etrafı bir surla çevrilmişti. Bu tarif bize İlkçağ'ın Roma modeli olan suriçi, kale-şehir kuruluşunu ifade ediyor ve Costantin'in ilk şehir surlarına oldukça uzak bir yerleşme olduğu, anlaşılıyor.

İşte bu müstakil kale-şehir, M.S. V. Yüzyıl başlarında (İmp. II. Teodosius, 408-450) günümüze ulaşabilen kara surları inşa edilirken, Tekfur Sarayı yakınında Blakhernai Surları ile birleştirilmiş, bir taraftan kara sularının Haliç'e inişi gerçekleştirilmiştir, diğer taraftan da Blakhernai yerleşmesi İstanbul'un suriçi bütünlüğüne katılmıştır. Çağı içinde surların inşasında ve şekillenmesinde coğrafi topografyanın birincil etken olduğu, burada açık bir şekilde görülmektedir.

II. Teodosius'un kara surları üzerinde Tekfur Sarayı Kapısı'ndan sonraki ikinci açıklık "Eğri Kapı (Kaligoria)" adıyla bilinmektedir. Eğri Kapı bulunduğu yerin coğrafi eğimi ile ilgili bir isimlendirme olmalıdır. Gerçekte arazi bu kapıdan itibaren Haliç'e doğru büyük kot farklarıyla hızla ve dar teraslar şek-

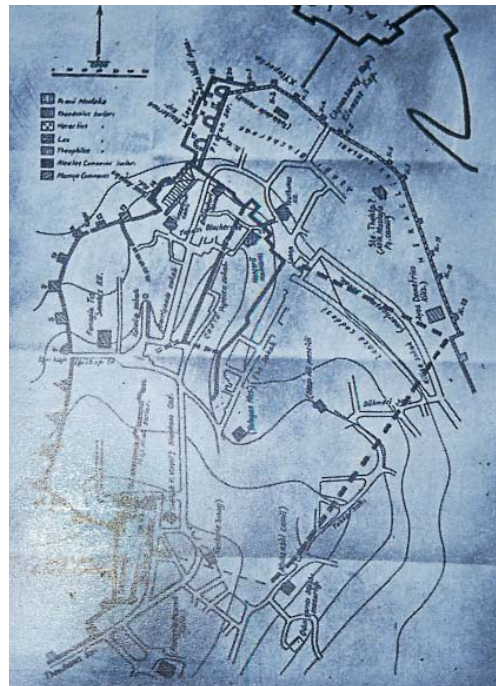

linde alçalmaktadır.⁽²⁾ Oldukça sarp bir yerleşme yeridir. Anadolu'da günümüze ulaşabilen, ya da kazılarla ortaya çıkarılan Roma şehirleri de böyle benzer coğrafyaların seçildiği örnekler olmaktadır.

İsimplendirme

Batılı Bizans yazarlarının ve daha önce bu alanda kazı çalışmaları yapan Feridun Dirimtekin⁽³⁾'in (1950'li yıllarda), alanla ilgili verdikleri bilgi ve görüşler hakkındaki düşüncelerimi saklı tutarak, "Ayvansaray" (Blakhernai) isimlendirmesine gramatik yapı yönünden bakılması gerekliliği düşüncesindeyim.⁽⁴⁾

Ayvansaray'ın adının Evliya Çelebi'nin de *Seyahatname*'de yazdığı gibi Eyüb semtine açılan sur kapısına "Eyub Ensari Kapısı" adına atfen buraya "Ayvansaray" denilmesi⁽⁵⁾ ise Blakhernai'nin Ortaçağ sonrası, daha doğrusu İstanbul'un Fethi'nden sonraki isim tanımı

Resim 1; İvaz Efendi Camii'ne çıkan yol üzerindeki tonozlu yapı kalıntısı

Resim 2;Teodosius Duvarlarının kuzey-güney yönünden uzandığı çizgide kot farklı yapılaşma

(1) Eyice, Semavi; "İstanbul'da İhmal Edilmiş Tarihi bir Semt, Ayvansaray", *TAC*, 2/5, Nisan 1987, İstanbul, s.33-49'dan (not; Notitia Urbis Constantinopolieia'dan naklen.)

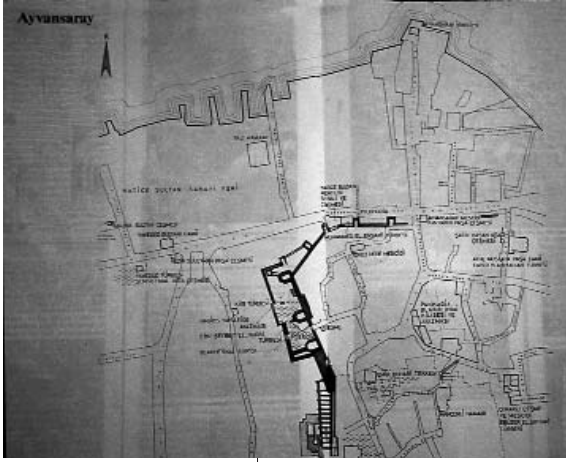
(2) Blakhernai kale-şehir surlarının doğu ve batı sur duvarlarının zaman içinde ortadan kalktığı belirtilen makalelere rağmen; Dirimtekin, F; "XIV. Mıntıka (Blakhernae) Surlar, Saraylar ve Kiliseler", *Fatih ve İstanbul*, (İstanbul Fethi Derneği Mecmuası), C.I, S.2, s.193-222, İstanbul, 1953 (?). Blakhernai'yi batıdan saran yeni surlar içinde kalan Roma şehriçi surlarının ve kapılarının günümüze gelebilmesi varlığını yeniden incelenmesi ve İstanbul surları ile nasıl kaynaşık kaynaşmadığının da ayrıca incelenmesi gerektiği düşüncesindeyim.

(3) Dirimtekin, F; "Ayvansaray-Blakhernae'deki İmparator Sarayları Bölgesinde yapılan kazı hakkında özet", *Türk Arkeoloji Dergisi*, S. IX-2, 1959, Ankara, 1960, s.18-23. (Türkçe, Fransızca)

(4) Sayın S. Eyice "M.S.II. yüzyılda yaşadığı sanılan Dionysios Byzantios'a göre bu yer adını Blakhernos isimli bir Trak şefinden aldığı" görüşünü aklı yakın buluyorum. Ayvansaray'ın Doğu Roma ve sonra Bizans dönemindeki isimlendirmesi "Blakhernai" olması, yörenin doğal bitkisi olan nanegillerden "blekhron" ya da Eğrelti otu "blekhon" kelimeleri gibi, bizanslı adıyla "Lakhernai" denilen Palamut Balığının isim vermiş olması yerine, bu kelimelerin, Bizantium'da konuşulan dilin gramatik yapıyla irdelenerek çözüme kavuşturulmasının doğru olacağı kanısındayım. Lakhernai (Palamut) günümüzde de aynı balıktan yapılan tuzlu salamuranın ismi olan Lakerda'da yaşadığı diğer taraftan **Blakhernai** ve **Lakhernai** kelimelerinin yapılışı da dikkat çekici bir özellik göstermektedir.

(5) Mordtmann, *Esguise topographie de Constantinople*. Lille, 1872, s. 35-39; S.E. Ayvansaray'den aktarmış.

Resim 3; Blakhernai (Ayvansaray) Bölgesinin kroki planı (F. Dirimtekin'den)

Resim 4; Blakhernai (Ayvansaray) Bölgesinin kroki planı (S. Eyice'den)

Resim 5; Ayvansaray Bölgesi (R. Pervitich'ten)

olmalıdır.

Gerçekte Anadolu kentlerinde günümüzde de yaşayan geleneksel bir isimlendirme olarak görülen, sur kapılarına verilen isimlerin, kapıdan çıkan yolun ulaştığı yer adıyla isimlendirilmiş, olmasıdır. İznik, Erzurum, Sivas vs. şehir örneklerinde de görüldüğü gibi. Ancak en yakın örnek İstanbul'un kara surlarındaki iki önemli suriçi yolunun dışa açıldığı kapılardan biri Roma'ya uzanan, diğeri Edirne'ye uzanan yolla bağlantılı olması ve "Edirnekapısı" adıyla tanınmasıdır.

Saray Alanı Yapılaşması

Şimdiki durumuyla Ayvansaray'ın, daha Doğu Roma idaresinde bir kale-şehir olarak kuruluşu, mimari yapılaşması ve bu alanın Bizans yönetiminde oldukça savunması kolay ve korunaklı yüksek bir alan olduğu, Haliç ile Kağıthane'ye açılan manzarası ile de kullanılabilirliğine inanılarak, saray alanı olarak tekrar yapılaşmasını anlamak kolaylaşmaktadır.

Ayvansaray coğrafi topografyası nedeniyle büyük bir saray yapısına sahip olamamış, ayrı ayrı işlevsel yapılardan meydana gelen bir saray külliyesi şeklinde yapılanmıştır. Dolayısıyla her yapının ayrı ayrı planlanmış olması doğal idi. Yapılar arasındaki bağlantılar rampa-merdivenlerle açık alanlarda gerçekleştirilmiştir. Bu durum kazı belgeleriyle

açıklık kazanmaktadır.

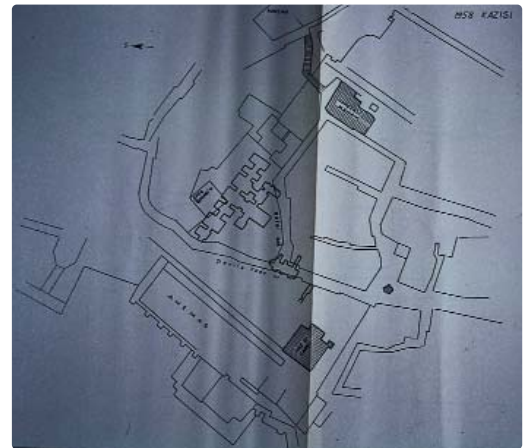
Diğer taraftan kot farkı fazla olan yerlerdeki yapılaşmalar ve özellikle sağlam zemin oluşturmak için, istinat duvarları yapılmıştı. Bunlardan en önemlileri kuzey-güney yönünde uzanan Theodosius'un inşa ettirdiği istinat duvarlarıdır. Yayınlarda, günümüze parça parça ulaştığı bildirilen Teodosius Duvarları, Pervitich. Pl.29'da da benzer durumda görülmektedir. Ancak, yerinde yaptığımız araştırmalar sırasında Teodosius Duvarı'nın Pervitich'te gösterildiği gibi parça parça değil, kuzey - güney yönündeki büyük bir kısmının günümüzde de ev ve bahçe duvarları altında devam ettiği anlaşılmıştır. Teodosius istinat duvarları, yer yer topografik boşluklarda tonozlu mekânlara da sahiptir. Zamanında depo ve belki de ahır olarak kullanılan bu mekânlardan bazıları, bugün halen görülebilmektedir. 1559 tarihli Merchior Lorichs'in Ayvansaray ile ilgili paftasında Teodosius Duvarı tamamen işlenmiştir.

Daha M.S. V. Yüzyılda yapılaşmaya baş-

Resim 6; İvaz Efendi Camii ve civarındaki yapılar (F. Dirimtekin'den)

Resim 7; İvaz Efendi Camii ve Emin Buhari Tekkesi (F. Dirimtekin'den)

Resim 8; Blakhernai (Ayvansaray) Bölgesinin vaziyet planı (F. Dirimtekin'den)

ladığı öğrenilen bu saray alanının ilk yapısı bir triklios (üç işlevsel mekana sahip; ibadet, kabul salonu ve yatak odası) olarak, başlamış, sonra da bu yapıların sayısı dörde çıkmış (Soros, Danubios, Anastasios ve Okeanos) ve X. yüzyıla kadar bu saray külliyesi yapılaşması devam etmiş, XI. yüzyılda Bizans imparatorlarının tercih ettiği bir yer olmuştu. I. Aleksios Komnenos'un (1081-1118) bu Triklios yapısının, İvaz Efendi Camii'nin kuzeyindeki alanda yer aldığı belgelerle işaretlenirilir.⁽⁶⁾

S. Eyice (a.g.m. s.34'te) I. Aleksios Komnenos'un Triklios yapısını İvaz Efendi Camii'nin yer aldığı teras üzerinde bulunduğunun sanıldığını ifade etmektedir. Gene F. Dirimtekin'in, alanda yapılan sondaj ve kazılarla ilgili raporlarında, istinat duvarları ile ilgili bilgi verilmekte, hatta istinat duvarı işlevine sahip tonozlu galerilerle topografik düzeltmeler yapıldığı tanıtılmaktadır. Bu istinat duvarları gerisinde dolgu toprağından söz edilmektedir.⁽⁷⁾

Ayvansaray'ın Sur Dışı Konumu

Fetihten sonra İstanbul yeniden imar edilirken, Blakhernai bölgesinin önemini kaybettiği anlaşılıyor ve hızla harabiyete gidiyor. İşte İstanbul'un XV. Yüzyılda ilk Selâtin Camii Külliyesinin Fatih Sultan Mehmed tarafından **Eyüp Sultan Külliyesi** (1459) olarak gerçekleştirildiği, Eyüp Sema'nin sur dışı konumu, âdeta Ayvansaray'ın Blakhernai adıyla tanındığı, sur dışındaki, yerleşim durumunun Yeni Çağ başlarındaki örneğini oluşturuyor. **Eyüp Camii Külliyesi**'yle başlayan Eyüp bölgesinin iskânına karşılık Ayvansaray'ın şenlenmesi, iskânı XVI. yüzyılın sonlarına kalmış Mimar Atık Sinan, Mimar Hayreddin ve ekolü, Mimar Koca Sinan ve ekolü adeta İstanbul'u bütünüyle külliyelerle yapılandırdıktan sonra, Ayvansaray önem kazanmıştır.

Ayvansaray'da II. Bayezid'in Sadrazamı Koca Mustafa Paşa (öl.1512), kendi adıyla tanınan semtteki, planıyla Bizans döneminin tek örneği olan, Hagios Andreas Kilisesini camiye dönüştürerek medrese, çifte hamam ve Sümbül Sinan Tekkesi, kendi türbesi ve Hz. Ali'nin torunlarının açık türbesiyle, günümüze ulaşmayan arasta (sadece birkaç dükkanı günümüze ulaşmış) yapısıyla büyük külliye-i inşa ettirmiş, sonra da Ayvansaray'daki **CÂBİR bin Abdullah Ensarî'nin** kabrinin bulunduğu, "Câbir Camii" adıyla bilinen yapıyı, gene Bizans dönemi kalıntılarını değerlendirerek, bölgede Osmanlı yapılaşmasını başlatmıştı. Ayvansaray'da külliye olarak yapılaşmanın gerçekleşmesi ise, XVI. Yüzyıl sonlarında Alanyalı Kazasker İvaz Efendi'nin (öl.994/1586) inşa ettirdiği külliyesi, (cami, çeşme ve hamam) ile gerçekleşmiştir.

İvaz Efendi Külliyesi

Mimar Sinan'ın, Ayvansaray surlarının dışındaki ilk külliyesi, coğrafyası zor bir yerde, mekân kuruluşuyla **Zal Mahmud Paşa Camii** (1566-68) ve bağlı yapılarıdır ki, Ayvansaray Eyüp menziline önemli bir külliye olarak, İstanbul'la Eyüp'ün bağlantısını sağlamlaştırdığını, aynı zamanda Halîç'ten İstanbul'un sur dışı alanla yapısal silüetinin bütünlüğünü sağladığını bilmekteyiz. Ayvansaray'da Blakhernai Saray alanında, hem coğrafyasının zorluğu hem de önceki yapılaşmaların kalıntıları arasındaki düzlükte

Resim 9; Ayazma arkasındaki sur duvarları (F. Dirimtekin'den)

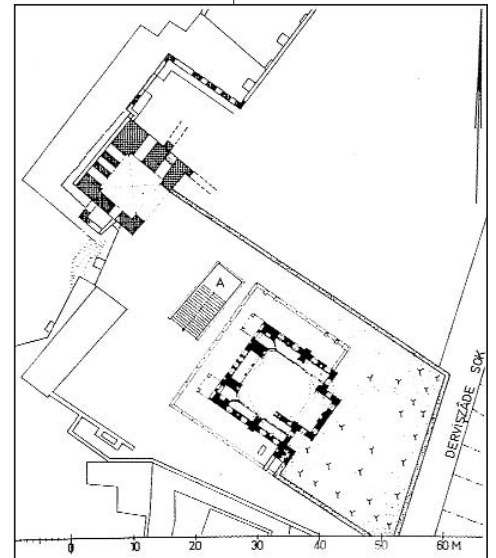
Resim 10; İstinat Duvarları (F. Dirimtekin'den)

Resim 11; Aşağı Blakhernai'den yukarı Blakhernai'ye çıkan rampalı yol

(6) Pervitich; pl. 29.

(7)Dirimtekin, F.; a.g.m., s.18-23.

Resim 12; İvaz Efendi Camii ve çevre planı (Müller-Wiener'den)

Resim 13; Anemas Zindanının girişi (Mayıs 2003)

Resim 14; İvaz Efendi Camii, giriş cephesi (Mayıs 2003)

Resim 15; İvaz Efendi Camii (Müller-Wiener'den)

İvaz Paşa Camii'ni inşa etmiş, yakınındaki **Hançerli Hamam'ı** da bu cami bütünlüğüne katmıştır. Diğer taraftan, Hançerli Hamam Sokağı'nın açıldığı meydanımsı küçük yol ağzında da bir su maksemi ve çeşme inşa etmiştir. Böylece XVI. Yüzyıl sonlarında, varlığı bilinen hamam ihya edildiği gibi cami ile hama ve mahalleye su bağlanmış olduğunu anlıyoruz.⁽⁸⁾

Zemin

Sinan, İvaz Efendi Camii'ni **Aleksios Saray** alanının güneyindeki düzlükte, Anemos Zindanı'nın güney dar kenarının kuleye bitiştiği sınır arasında inşa etmiştir. Mimarın bu alanı seçmesi, sağlam ve daha önce yapılaşmamış bir düzlükte camiyi inşa etme isteğidir. Kare plan yorumu içinde duvara bağlı altı destekle taşınan kubbesiyle bu cami düzlüğüne bir rampa-merdivenle çıkılır. Günümüzde örülen bir duvarla, bu rampa merdiven iptal edilmiştir.

Kare plan yorumundan mihrap bölümüyle dışa taşan kible cephesi dışında yapı dıştan üç yönde tek meyilli çatı ile örtülü revakla çevrili olarak yapılmıştır. Bu revak 1935'den sonra kaldırılmıştır. Kubbeyi taşıyan duvar payalari derinliğince üç yönde iç mekan galerileri meydana getirilmiştir.⁽⁹⁾

Cepheler

Yapının kare prizmatik mekân kuruluşu ve cephelerde pencere sıraları ile taş-tuğladerez hatıl dokusuyla çok katlı görünümü, bu enine cephe kuruluşu ifadesi pencere sıralarının dikeyliğiyle dengelenmiştir. Diğer taraftan kubbeye katılan eksedrarlar arasına, giriş cephesinde pencereci bir üst kat cephesi ile bütünleşen yapı, eğimli arazinin de verdiği avantajla, Haliç'ten bakıldığında kubbe ile bütünleşmiş çok katlı cephesiyle, adeta bir sivil mimarlık örneği anlayışıyla algılanır. İvaz Efendi Camii mihrap yönünün zorunluluğu nedeniyle, surlara yakın konumuyla ve en önemlisi kible tarafındaki yolla bağlantısı, doğrudan mümkün olmadığından, farklı bir giriş cephesine sahip olmuştur.

Duvarla ortadan kalkan, rampa-merdivenle ulaşılan bu cephe de, ortasında bir dizi pencere sırası, iki yanda ise giriş kapıları açılmıştır. Üstte, gene pencere sırası cepheyi oluşturur. Caminin bulunduğu düzlük, cami için bir ön avlu ya da revaklı avluya, hatta derin bir son cemaat yerine imkan vermediğinden, diğer taraftan cephenin ortasına açılacak bir cümle kapısı, hemen surların gerisindeki, bu küçük yapıya anıtsal bir cephe görünüşü kazandırmayacağından, Sinan caminin cephesini Haliç'e bakan kuzey cephe ile bütünleştirerek, farklı bir yorumla ifade etmiştir.

Minarenin mihrap duvarına bitişik kuzey-doğu köşede inşa edilmesi de, gene Haliç yönünde İstanbul'un kuzey-batı köşesindeki görünüşünü tamamlamıştır. Zal

(8) Çeçen, Kazım; **II. Bayezid Su Haritası**, İstanbul 1997.

(9) Aslanapa, Oktay; **Osmanlı Devri Mimarisi**, İstanbul, 1986, s.302.

Resim 16; İvaz Efendi Camii, Batı cephesi (Mayıs 2003)

Resim 17; İvaz Efendi Camii, Doğu cephesi (Mayıs 2003)

Mahmud Paşa ve Eyüp Sultan Camii ile zincirin halkasını meydana getirmiştir.⁽¹⁰⁾

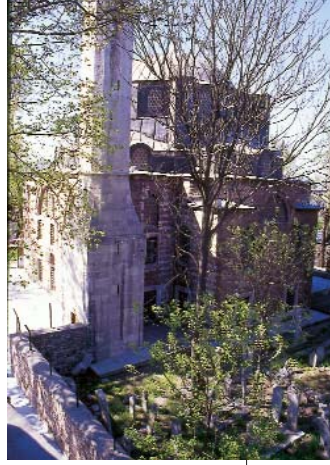
Sinan ekolünün yüzyılın sonlarına doğru gerek İstanbul'da, gerekse Anadolu'da planlayıp inşa ettiği bilinen yapılarda pencere sıralarıyla çok katlı görünüş sergileyen cami yapılarının uygulamaları görülmektedir. Manisa'daki Muradiye Külliyesi Camii'nde de cepheler benzer özellikler gösterir.⁽¹¹⁾

Sinan Haliç'te daha önce planlayıp inşa ettiği Kasımpaşa'daki Kaptan-ı Derya Piyale Paşa (1573) Külliyesi'nde de camiyi alüvyonlu zemin üstüne fevkânî olarak inşa etmiş ve yapıyı dıştan tonozlu revaklarla kuşatmıştı. Minareyi ise, enine uzun giriş cephesinin ortasına alıp, iki yanda giriş kapılarını açmış, yapıya adeta banisinin mevkinin belirleyen sembolik bir ifade kazandırmıştı.

İşte İvaz Efendi Camii'nde de gene bir yüksek düzlük üzerinde tromplu kubbesiyle bütünleşen cephe kuruluşu ile, cami bütünlüğünde âdeta yapının bulunduğu alanın önceki yapılaşmasını simgeleyecek, "burası eskiden saray alanıydı" dedirtecek bir ifade ve görünüş sunulmuştur.

KAYNAKÇA

- Aslanapa, Oktay; **Osmanlı Devri Mimarisi**. İstanbul, 1986.
- Ayverdi, E. Hakkı; **19. Asırda İstanbul Haritası**, (Hazırlanışı; 1875'ler), İstanbul, 1958.
- Cantay, Gönül; "İstanbul'un Tarihi Topografyası", **III. Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğleri**, İstanbul, 1999, s. 86-93.
- Cantay, Gönül; **Cezeri Kasım Paşa Külliyesi'ni, V. Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğleri**, İstanbul, 2001, s. 116-121.

- Cantay, Gönül; "Başkentlerin doğusunda Mimari Kültürün Rolü", **Türk Kültür ve Sanatından Kesitler**, (21. Yüzyıl Eğitim ve Kültür Vakfı), İstanbul, 2002, s. 97-101.
- Cantay, Gönül; **Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu**, Ankara, 2002.
- Çeçen Kâzım; **II. Bayezid Suyolu Haritaları**. İstanbul, 1997.
- Dirimtekin, F.; **Fetihten Önce Haliç Surları**. İstanbul, 1956.
- Evliya Çelebi; **Seyahatname**. c.1, (yay. Zuhuri Danişman), İstanbul, 1969, s. 109-112.
- Eyice, Semavi; "Tarihte Haliç", **Haliç Sempozyumu Bildirileri**, (İ.T.Ü.) 10-11 Aralık 1975, İstanbul 1976.
- Eyice, Semavi; "İstanbul'da ihmal edilmiş Tarihi bir semt Ayvansaray", **TAÇ**, 1/1, İstanbul, 1986, s. 29-36.
- Eyice, Semavi; "Kâğıthane-Sâdâbâd-Çağlayan", **TAÇ**, 2/5, İstanbul, 1987, s. 33-49.
- Eyice, Semavi; "Zal Mahmut Paşa Camii ve Mimar Sinan, V. Eyüpsultan Sempozyum Tebliğleri, İst.İ, 2001, s. 12-21.
- Hüseyin, Ayvansarayî; **Hadikat ül Cevami**. İstanbul, 1281, c.1, s. 147, 167.
- **İstanbul Şehri Rehberi**, İstanbul 1934.
- Pervititch, Jacques; **Sigorta Haritalarında İstanbul**. (basım yeri, yılı yok) (Pafta No:29)
- Kayra, Cahit; **İstanbul Haritaları, Ortaçağdan Günümüze**. İstanbul, 1990.
- Koçu, R. Ekrem; "Ayvansaray", **İstanbul Ansiklopedisi**, III, 1960, s. 1642-1655.
- Mortmann; **Esguisse topographie de Constantinople**. Lille, 1872, s. 35-39.
- Müller-Wiener, W.; **Bildlexikon zur Topographie İstanbul**. Tübingen, s. 223-224.

Resim 18; İvaz Efendi Camii, Kible cephesi (Mayıs 2003)

Resim 19; İvaz Efendi Camii (Mayıs 2003)

(10) Cantay, Gönül; "Cezeri Kasım Paşa Külliyesi", **Eyüp Sultan Sempozyumu Tebliğleri**, İstanbul 2001, s.109-112.

(11) Cantay, Gönül; a.g.e. s.109-112.

Resim 20; İvaz Efendi Camii, iç mekandaki ahşap revaklar (Mayıs 2003)

Resim 21; İvaz Efendi Camii, çini mihrabı (Mayıs 2003)

Resim 22; İvaz Efendi Camii, çini mihrabından detay (Mayıs 2003)